

*Александар Милосављевић**

Београд

Предраг Терзић

Институт за политичке студије, Београд

ЈОВАН РИСТИЋ И НОВОВЕКОВНИ ПРЕПОРОД СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ

Сажетак

Основни предмет рада је покушај интерпретације Ристићеве личности и дела из перспективе савременог појма политике, као и укупна ревитализација историјског сећања на једног од најутицајнијих српских политичких и државничких фигура друге половине XIX века. Јован Ристић је своје образовање градио у иностранству, али се попут многих савременика вратио у Србију како би учествовао у обнови њене независности. Током политичке и државничке каријере обављао је најважније функције: намесника, председника Владе и министра иностраних послова. С позиције моћног политичара, био је у прилици да утиче на политичке токове свога времена. Ристићеву политичку заоставштину на унутрашњем плану чине умерене институционалне реформе по узору на тадашњу пруску државу, а на спољнополитичком плану то је свакако стицање државне независности и борба за њено очување која је плаћена скупом политичком ценом силаска с власти. Ристић је учествовао у припремама Устава из 1869. и 1888. године, а његова унутрашња политика је надасве била прилично централистичка и ослањала се на бирократско-полицијски апарат. Спољна политика је за свој циљ имала јасно

* Електронска адреса аутора: aleks.fabius@gmail.com

заступање и одбрану националних и државних интереса, а до изражаја је дошла на Берлинском конгресу 1878. године када је Србија стекла нововековну независност. Српску делегацију на конгресу предводио је Јован Ристић који је виртуозним дипломатским умећем обезбедио Србији најбољи могући исход. Резултати овог конгреса представљају најсјајнију круну укупних државотворних настојања српских политичких елита још од самог почетка XIX века. Прецизна анализа целокупног политичког опуса Јована Ристића недвосмислено указује колико је његова политичка матрица деловања инкорпорирала све три области савременог појма политике – владавину, интерес и јавност.

Кључне речи: Јован Ристић, Србија, XIX век, независност, развој

1. УВОД – ЛИЧНОСТ И ДЕЛО ЈОВАНА РИСТИЋА

Јован Ристић (1831–1899) је рођен у Крагујевцу. Он је, како нам преноси Слободан Јовановић, био „дете варошког пука, одрастао у немаштини и оскудици”.¹ Као талентован ђак и државни стипендиста, након завршеног Лицеја у Београду, школовао се у Берлину и Хајделбергу, а усавршавао у Паризу. О томе Ристић у својим аутобиографским записима каже: „С пролећа 1849. године послат сам као питомац државни на науке у Немачку. Задатак ми је постављен владом, да се спремити нарочито у наукама историјским, но као што ове обухватају и друге, слушао сам у универзитетима берлинском и хајделбершком и философијске и државне науке”.²

Иако образован у иностранству он се, попут многих савременика (тзв. „отачествена интелигенција”),³ вратио у Србију како би радио на обнови њене нововековне државности.

1) Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, (прва књига)*, Геца Кон-Просвета, Београд, 2005, стр. 21–22.

2) Бранко Петровић, *Јован Ристић: биографске и мемоарске белешке*, Геца Кон, Београд, 1912, стр. 1.

3) О образовању и социјалном пореклу српских политичара XIX века видети више у књизи: Љубинка Трговчевић, *Планирана елита*, Историјски институт – Службени гласник, Београд, 2003.

Научно објективан и заокружен опис целине Ристићевог политичког и државничког опуса и то с врло маркантним запажањима, пружио је Слободан Јовановић у тротомној „*Влади Милана Обреновића*”. Како Јовановић примећује, Ристић „није умео да се додвори ни владоцу ни народу, – није био ни дворанин ни демагог [...] он је могао бити министар само крај малолетног или врло младог владоца [...] По своме начину рада, Ристић је био опортунист. Он је сматрао умереност за главну политичку врлину: ни у ком правцу не претерати, јер једна крајност изазива другу. Бирокурат, али доступан новим идејама, – либерал, али само онолико колико наше прилике допуштају, – русофил, али који не прекида везу са Бечом, – потписник погодбе с Аустријом, али без сувишних уступака, – Ристић је у свему држао меру”.⁴

Илустрације ради, доследност и политички интегритет Ристић је демонстрирао у једном писму Јовану Христићу које датира из јула 1880. године. У јеку сукоба с Бечом у вези реализације трговинског уговора, Ристић у том писму, између осталог, каже: „Ја од мога гледишта одступити нећу, то нека чује барон (Хајмерле) и од тебе. Не могу ја бити чегрталка, која ће се по ветру окретати; он ми је овај правац створио, и ја га се држим по што по то”.⁵

Представници многих страних сила нису имали благодан став према Јовану Ристићу, вероватно због својих империјалних тежњи које су биле у колизији с његовом политиком очувања националне независности, али, с друге стране, нису доводили у питање Ристићев државнички таленат. Кнезу Милану је, рецимо, приликом његове прве посете Бечу и Паризу 1873. године саветовано да се ослободи сувише националистичког и „радикалног” Јована Ристића у корист помирљивијег Јована Мариновића.⁶ Овде је, очигледно, много пута потврђени Ристићев патриотизам од стране западних дипломата интерпретиран као национализам. Ипак, француске

4) Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића (друга књига)*, Геца Кон-Просвета, Београд, 2005, стр. 301–303.

5) *Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870 до 1873 и од 1877 до 1880*, Српска краљевска академија, Београд, 1931, стр. 278.

6) Чедомир Попов, *Француска и Србија 1871–1878*, Београд, 1974, стр. 153–158, наведено према: *Историја српског народа*, пета књига – од првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878, Српска књижевна задруга, Београд, 1981, стр. 365.

дипломате у Србији, и поред тога што из својих интереса нису имали повољно мишљење о Ристићу, нису оспоравали његов државнички ауторитет и способност.⁷

Радован Самарџић је успео да у једној реченици сублимира оне кључне компоненте Ристићеве дипломатске вештине која ниједног савременика није остављала равнодушним. Он, наиме, каже: „Државник и дипломата немерљиве трудољубивости, мудар и уздржан у поступцима поносан собом, али опрезан и истинољубив у оцени туђих поступака, способан да у сваком искушењу сачува духовну равнотежу”.⁸

Јован Ристић је био активан учесник институционалне реконфигурације политичког поретка Србије свога времена (Устави из 1869. и 1888. године), али и свеукупног процеса стицања државне независности која је донекле симболично започела повраћајем српских градова од Турске (1867) у чему је Ристићев дипломатски ангажман свакако био кључан.

2. ПОЛИТИЧКА И ДРЖАВНИЧКА КАРИЈЕРА

Успон Јована Ристића у политичкој номенклатури тадашње Србије текао је упоредо с развојем политичког система. Он је током своје каријере обављао најважније функције у земљи које су му омогућиле да управља токовима развоја политичког живота Србије свог времена.

Политичкој и државничкој каријери Јована Ристића претходио је његов ангажман у државној администрацији (просвета, спољни и унутрашњи послови). Један од његових тадашњих ментора био је Илија Гарашанин.

Дипломатска активност младог Ристића започела је на месту секретара једне депутације коју је кнез Михаило Обреновић 1860. године послао у Цариград, да би следећи Ристићев посао било место дипломатског представника у главном граду Отоманског царства (1861–1867). На лични

7) Александра Колаковић, *Француски и српски интелектуалци: сарадња и утицаји (1894–1914)*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2015, стр. 270.

8) Радован Самарџић, „Јован Ристић као историчар“, у зборнику: *Живот и рад Јована Ристића поводом 150-годишњице рођења*, (приредио: Владимир Стојанчевић), САНУ, Београд, 1985, стр. 41.

предлог моћног Миливоја Петровића Блазнавца постао је члан Намесништва након убиства кнеза Михаила 1868. године чиме је закорачио на политичку сцену Србије на којој ће бити активан наредне две и по деценије. Председник Владе и министар спољних послова био је три пута. Символично, политичку каријеру завршио је на челу другог Намесништва (1889–1893).

3. ПРЕПЛИТАЊЕ УНУТРАШЊЕ И СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ

Ваљало би на самом почетку, у најкраћим цртама, скицирати политички амбијент у коме је Јован Ристић поникао као државник, али и као политичар.

Међународни положај Србије током 1850-их и 1860-их година је био такав да је она била аутономна кнежевина у оквиру Османског царства које је увелико било на заласку моћи. Србија је средином XIX века имала политички систем с итекако недемократским институцијама јер је било која активнија партиципација народа у државним пословима била онемогућена, а основна линија борбе око превласти, у складу с „турским” уставом од 1838. године, водила се између Кнеза и једног олигархијског тела (Државни савет). Институције основане за време Уставобранитеља (1838–1858), биле су током друге владавине кнеза Михаила (1860–1868) потпуно подређене његовом апсолутистичком стилу владања.

Значајнија политичка активност Јована Ристића започела је тек 1868. године након убиства кнеза Михаила. Ристић је у лето те године, одлуком Велике народне скупштине, а на предлог Миливоја Петровића Блазнавца, постао један од тројице чланова Намесништва које ће владати Србијом све до 1872. године и пунолетства Милана Обреновића. Међутим, како наглашава Живан Живановић, након атентата на кнеза Михаила првобитно је било формирано привремено Намесништво састављено од председника Државног савета Јована Мариновића, министра правде Рајка Лешјанина и председника Касационог суда Ђорђа Петровића.⁹

9) Више о бурним догађајима након убиства кнеза Михаила Обреновића, пратећим активностима Миливоја Петровића Блазнавца и успостављању Намесништва (1868–1872) видети у: Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог*

Преузимајући власт, Намесништво је одмах, у форми прогласа, предочило јавности да ће водити политику умерене либерализације и унапређивања земље „без скокова”, а „свестрано и смотрено”.¹⁰ Овакав став био је више него неопходан у времену након убиства кнеза Михаила јер је циљ Намесништва био стабилизација политичке ситуације у земљи. То је подразумевало и почетак преговора с Михаиловим љутим противницима – либералима, које је прогонио и с којима се нарочито интензивно сукобио 1867. године.

Већ у првим годинама државничке каријере могла се уочити прагматична димензија Ристићевог схватања политике која ће и надаље бити присутна у његовом политичком раду, а која ће му омогућити да сагласно околностима и потребама подешава свој маневарски простор и приступ политичким противницима. Разуме се, тај прагматизам је имао своје јасно утемељење и оправдање у много значајнијим националним интересима попут нововековне обнове српске државности која је морала бити заснована на јакој администрацији. Сарадња с либералима је, стога, Намесништву превасходно требало да обезбеди неопходну подршку јавности, али нико од тадашњих људи у политичком врху није намеравао да либералима изађе превише у сусрет по питању садржаја реформи што су каснији догађаји и потврдили. Разлог томе треба тражити и у оквиру спољнополитичких питања која су се тичала обнове независности Србије.

Институционални обриси намесничког поретка и целокупног политичког система Србије до 1888. године исцртани су Уставом из 1869. године у чијој је изради активно учествовао Ристић. Иначе, његов лични допринос уставном тексту чинили су једнодомна скупштина, квалификовани посланици и чланови у вези с министарском одговорношћу.¹¹

Шта је био његов узор? Ристићево политичко деловање имало је донекле своје утемељење у либералним идејама иако су превагу однели изазови државничког позива. Реалистички

века Књига Прва (1858–1878), Београд, 1923.

10) *Историја српског народа*, (пета књига), нав. дело, стр. 335.

11) Радослав Љушић, „Јован Ристић и уставно питање 1869.”, у зборнику: *Живот и рад Јована Ристића поводом 150-годишњице рођења* (приредио: Владимир Стојанчевић), САНУ, Београд, 1985, стр. 204.

приступ нас обавезује да скренемо пажњу на чињеницу да су, у односу на њега, радикалније апологете либерализма у Србији тога времена били „светоандрејски либерали” (попут Јеврема Грујића и Владимира Јовановића) који су учествовали у свргавању с власти кнеза Александра Карађорђевића 1858. године и целокупног уставобранитељског поретка. Две епизоде из Ристићеве политичке каријере најбоље илуструју његов благи отклон од сувише размахнутог либерализма. Прва се односи на већ поменути период успостављања Намесништва када је прагматично склопљен савез с либералима око прибављања њихове подршке, али су изостале корените реформе у либералном духу (слобода штампе). Друга је у вези процеса формирања Народне либералне странке (1883) где је главну реч водио Јован Ристић. У главни одбор странке тада нису изабрани „светоандрејски либерали”.

Поред тога, либерални политичари Србије друге половине XIX века су јако држали до образовања. Јован Ристић је класичан пример неког ко је благодарећи личном таленту и образовању успео да се избори и постане утицајан политичар и државник. Бранко Бешлин нас упознаје с доста оптимистичним ставом тадашњих либерала који су сматрали да се, између осталог, и српски народ, попут њих, може за само неколико година на неки начин уздићи из патријархалне и руралне средине.¹²

Ристићева најдиректнија веза с либерализмом се састојала у томе што је његово реформистичко убеђење, коме је бескомпромисно остао доследан током читаве политичке каријере, имало своје исходиште у либералној идеји континуираног прогреса. Илустрације ради, можемо се осврнути и на основне карактеристике либерализма у запажањима Џона Греја (*John Nicholas Gray*) где се издваја мелиоризам као уверење да на нивоу појединца постоји могућност побољшања људског живота коришћењем критичког разума, а на нивоу државе усавршавање институција и државног уређења.¹³

12) Бранко Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 2005, стр. 132–137.

13) Џон Греј, *Либерализам*, ЦИД, Подгорица, 1999, стр. 8–121.

Као модел државне организације, Ристићеви либерали су узимали немачке државе, „које су имале уставност, али не и парламентаризам, – и код којих је, и поред Народне скупштине, постојала бирократска влада”.¹⁴ Србија је према Уставу 1869. године постала уставна, али не и парламентарна монархија.

Политички живот Србије, почев од 1868. године па све до пада његове друге Владе (1878–1880) обележиће деловање Јована Ристића како у унутрашњој тако и у спољној политици. Посебно је била занимљива прва година Ристићевог намесничког мандата. Како наводи Сузана Рајић, „за све то време Ристић је стрпљиво истискивао Блазнавца са позиције првог намесника, што се посебно осетило на пољу спољне политике”.¹⁵ Централизам у начину управљања земљом имао је свој солидан ослонац у јаком бирократско-полицијском апарату који је настао још у време Уставобранитеља, а који је посебно оснажен у време друге владавине кнеза Михаила. У Народној скупштини, где се периодично захуктавала политичка борба и где су се генерисале будуће политичке партије, доминирали су углавном либерални посланици.

Координате спољне политике Србије, посебно друге половине XIX века, пратиле су основни тренд тадашњег времена, а који се тицао изградње националних држава. Радослав Стојановић сматра да је Ристић био дипломата реалистичке оријентације јер је националне интересе сматрао основним вредностима којима политика мора првенствено да служи, као и да му је руководећа идеја била ослобођење и уједињење српског народа.¹⁶ Исти аутор додаје и да је Ристић, прихватајући моћ као значајан чинилац успеха у спољној политици, истовремено био уверен у постојање „објективних закона друштвеног развоја који не могу трајно бити заустављени силом”, а красила га је „висока способност запажања битних елемената и чинилаца у проценама друштвених збивања у међународном животу Србије”.¹⁷

14) Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића (друга књига)*, нав. дело, стр. 131.

15) Сузана Рајић, *Спољна политика Србије: између очекивања и реалности 1868–1878*, Српска књижевна задруга, Београд, 2015, стр. 118.

16) Радослав Стојановић, „Јован Ристић као дипломата”, у зборнику: *Живот и рад Јована Ристића поводом 150-годишњице рођења* (приредио: Владимир Стојанчевић), САНУ, Београд, 1985, стр. 100–103.

17) Исто, стр. 100–102.

Ристићева дипломатска вештина извирала је из тадашњег геостратешког положаја Србије која се (донекле као и данас) налазила на раскршћу интересних зона великих сила. За разлику од свог савременика, кнеза и краља Милана¹⁸ који је водио спољну политику искључиве везаности за неку од великих сила (најпре Русија, а потом Аустроугарска), Ристић је својим дипломатским маневрима показао да се државна независност може стећи и одржавати вештим и добрим делом самосталним деловањем у правцу остварења државних и националних интереса, чак и у напонском пољу где се преплићу интереси великих сила.

Владарева нетактичност и периодична смена сервилности и осионости у контакту са страним силама имала је, на другој страни, у Ристићевој дипломатској акцији своју сушту супротност. Нестрпљење и малодушност кнеза и краља Милана Обреновића имали су као директну контратежу стрпљење и самопоуздање Јована Ристића.

Ристић је својим делима сведочио о свом патриотизму и развијеном осећају за националне интересе. Такође, осећај за равнотежу, омогућио му је да избегава крајности и „црно-белу” перцепцију догађаја који би га довели у ситуацију да Србији ствара трајне непријатеље у међународним односима с којима је било каква сарадња немогућа. То му је доста помогло и када је требало дефинисати став према великим силама уочи одржавања Берлинског конгреса (1878).

Ристићева дипломатија с јаким печатом националног поноса дошла је врло рано до изражаја и то још приликом уговарања прве посете кнеза Милана Обреновића Цариграду (1873). На Ристићеву владу су тада вршени јаки међународни притисци, али он је, као што је то увек и радио, настојао да из тешке ситуације издејствује најбоље могуће решење у корист реализације српских националних интереса. Његова дипломатска активност је показала истрајност из разлога што је такозвано подворење кнеза султану перципирао као кључно средство путем кога би евентуално вршио одговарајући притисак на Порту и натерао је да се претходно реше сва спорна

18) Више о политичкој личности краља Милана Обреновића видети у раду: Сузана Рајић „Милан Обреновић – краљ политичар”, *Зборник Матице српске за историју*, Нови Сад, бр. 79/80, 2009, стр. 43–58.

питања.¹⁹ Ристић се нарочито у вези с Берлинским конгресом (1878) бојао да Србија не потпадне под сферу утицаја једне од две велике силе: Аустроугарске и Русије.²⁰

Чедомир Попов оцењује период 1868–1872. године „плодним раздобљем у историји Србије”, мислећи на „развој парламентарних установа” који је постојао и поред тога што је рад Народне скупштине био ограничен од стране Намесништва и владе.²¹

4. БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС (1878) И ДРУГА РИСТИЋЕВА ВЛАДА (1878–1880): ВРХУНАЦ ДРЖАВОТВОРНЕ ПОЛИТИКЕ

Анализа деловања Јована Ристића на Берлинском конгресу (1878) је од изузетног значаја за јасније сагледавање његовог укупног доприноса нововековној ренесанси српске државности. С тим у вези, у наставку ће посебна пажња бити посвећена овом питању.

Берлински конгрес, одржан у лето 1878. године, представља драматичан епилог бурних балканских дешавања иницираних Херцеговачким устанком 1875. године, а окончаних руско-турским ратом 1877/78. године у коме је, на страни Русије, учествовала и Кнежевина Србија. Он је суштински представљао, уз интервенцију великих сила, корекцију претходних одлука Сан-Стефанског мировног споразума из марта исте године. Србија је била јако незадовољна одлукама Сан-Стефанског споразума који је предвиђао стварање „Велике Бугарске”. Ристић је у том тренутку био на положају министра спољних послова Кнежевине Србије у такозваној другој акционој влади која је водила Србију кроз српско-турски (1876) и руско-турски рат (1877/78).

Славенко Терзић примећује да Ристић, на почетку Велике источне кризе, „није довољно реално проценио једну суштинску промену у руској балканској политици” која се односила на то да „кључни фактор у решавању источног

19) *Историја српског народа*, (пета књига), нав. дело, стр. 365.

20) Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића (друга књига)*, нав. дело, стр. 209.

21) *Историја српског народа*, (пета књига), нав. дело, стр. 340.

питања није више била Србија већ Бугарска” имајући у виду да решавање питања на западном Балкану „није у довољној мери гарантовало обезбеђење руских стратешких интереса на Балкану”.²²

Академик Владимир Стојанчевић закључује да је након окончања рата војску заменила политика и дипломатија те је „у решавању државне и националне политике Србије Ристићева улога могла доћи до пуног изражаја”.²³ Он је прилику која му се указала искористио на најбољи могући начин.

Важан скуп попут Берлинског конгреса захтевао је темељне припреме, а посебно израду политичке платформе и предвиђање евентуалног развоја догађаја. Ристић је јако водио рачуна о таквим стварима о чему сведочи и једна забелешка под називом „Предмети који могу на Конференцији бити претресани односно Србије”.²⁴ Забелешка је организована у 13 тачака које су представљале неке од најважнијих политичко-привредних тема када је реч о Србији уочи Конгреса: 1) Независност Србије, 2) Њено територијално увећање, 3) Европска гаранција, 4) Турски државни дугови уколико би се тицали уступљених предела, 5) Једнакост свију грађана српских (Мухамеданаца и Јевреја са Србима), 6) Регулисање Дунава (Ђердап), 7) Турско приватно и државно имање у уступљеним пределима (спахилуци), 8) Жељезничко питање, 9) Црквена управа (одношаји према Цариградском патријарху, босанска црква православна), 10) Капитулације хоће ли важити за независну Србију, 11) Експлоатација српске железнице, 12) Трговачки уговори, 13) Примедбе аустријске против Н. Пазара.²⁵

Већ прва тачка указује на основни циљ ондашњег српског политичког руководства на челу с кнезом Миланом Обреновићем. Прилике уочи Берлинског конгреса нису биле повољне по Србију, јер на међународном хоризонту није

22) Славенко Терзић, „Јован Ристић и ’заветна мисао српска’ (1868–1876)”, *Историјски часопис*, бр. XXXIV, 1987, Историјски институт, Београд, стр. 278.

23) Владимир Стојанчевић, „Јован Ристић и ослобођење српског народа у Турској”, у зборнику: *Живот и рад Јована Ристића поводом 150-годишњице рођења*, (приредио: Владимир Стојанчевић), САНУ, Београд, 1985, стр. 14.

24) Архив Историјског института, Инв. 22/219 сигн. XXII/2, наведено према: Владимир Стојанчевић, „Јован Ристић и ослобођење српског народа у Турској”, нав. дело, стр. 14.

25) Исто.

имала јаког савезника који би подржао њене аспирације како у погледу државне независности тако и територијалног проширења. То, међутим, није спречило Ристића да у погон стави свој осведочени прагматизам и покуша да у преговорима с великим силама евентуално испослужује што бољу реализацију српских интереса.

У преговорима с делегацијом Аустроугарске, као саговорника на другој страни имао је грофа Андрашија. С њим је имао прилике да разговара још у Бечу 1873. године, на почетку свог првог мандата на челу српске владе. Дакле, два стара знанца кренула су у игру надмудривања у којој је Андраши наступао с позиција моћније стране. Ристић је уочи разговора с грофом Андрашијем имао два циља: 1) обезбедити проширење граница које је наша војска извојевала; 2) избећи закључење војне конвенције с Аустријом.²⁶ Већ из перцепције другог циља постаје јасно да је Ристић донекле мудро предвидео аспирације северног суседа који је итекако желео да Србију интегрише у своју интересну сферу. Политичка концепција ових преговарача разликовала се у својој основи и због тога што је постојала изузетна асиметрија моћи између њих, али то није спутавало Ристића да макар покуша да спречи јасан улазак Србије у интересну зону свог моћнијег суседа до чега ће ипак доћи у годинама након његовог силаска с власти 1880. године. У исто време од велике важности било је и питање тајминга потписивања економског споразума јер је Андраши инсистирао на томе да он буде потписан пре решавања питања граница на Конгресу, чиме је вероватно желео да унапред обезбеди интересе „црно-жуте монархије” у погледу давања подршке проширењу граница Србије.

На крају, Ристићевом заслугом коначни текст економског споразума представљао је документ с обостраним обавезама и решавао је три питања: железничко, трговинско и ђердапско.²⁷ Слободан Јовановић је, оцењујући учинак Ристићевих преговора с Аустроугарском, указао на две ствари. Најпре, он је преговарао с Аустроугарском на начин који није водио губитку наклоности Русије, а попуштао „само онолико колико

26) Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића (друга књига)*, нав. дело, стр. 436–437.

27) Исто, стр. 213.

се морало”.²⁸ Асиметрија моћи није нимало поколебала Ристића да олако одступи од српских националних интереса, али је као реалполитичар свакако био свестан неопходних уступака које је морао учинити Аустроугарској.

Оно што треба споменути тиче се једног од најважнијих спољнополитичких питања Србије оног времена, а то је Босна и Херцеговина. Након Берлинског конгреса њу је окупирао Аустроугарска што се у домаћој јавности, и поред значајних територијалних проширења Србије, сматрало поразом ондашње српске дипломатије.

Својеврстан резиме учинка на Берлинском конгресу, Ристић је у форми извештаја презентовао на затвореној седници Народне скупштине која је одржана јула 1878. године. Добици Србије, у том смислу, тицали су се: државне независности, увећање територије за четири нова округа, ослобађање од трибута у износу од четрдесет хиљада дуката годишње, скидање тзв. гаранција европских сила (по одлукама Париског конгреса), признање Србији равноправне прибрежне земље на међународној дунавској комуникацији.²⁹ Колика је, међутим, била цена аустријске подршке српском територијалном проширењу врло брзо је постало јасно приликом реализације одредаба економског споразума Ристић–Андраши.

Друга Ристићева влада (1878–1880) је као своје основне задатке имала интегрисање новоприпојених територија, оживљавање уздрманих финансија и испуњавање обавеза Београда на основу економског споразума Ристић–Андраши.³⁰ Управо ће због овог трећег питања доћи до заоштравања односа Беча и Београда. Суштину проблема представљали су њихови супротстављени захтеви који су имали различито политичко исходиште. Аустроугарска је захтевала положај најповлашћеније нације без признавања реципрочних права на којима је, на трагу политике економског патриотизма, инсистирала Ристићева либерална влада. О својим ставовима у вези с очувањем економске независности, Јован Ристић у једном

28) Исто, стр. 220.

29) Владимир Стојанчевић, „Јован Ристић и ослобођење српског народа у Турској”, нав. дело, стр. 21.

30) Дејвид Мекензи, *Јован Ристић – европски државник*, Центар за унапређивање правних студија, Београд, 2004, стр. 304.

писму из 1880. године каже: „Ми смо са толиким државама закључили уговоре привремене на основу узајамности. Сви би ти уговори пали чим бисмо Аугарској признали највеће повлашћење, а без узајамности; шта више, ни с ким више, не бисмо ми могли закључити ни каквог трговачког уговора, пошто не би имао вредности, а Аугарска не би више имала потребе ни да закључује с нама трговачког уговора, пошто бисмо јој садашње за њу веома повољно стање за свагда освештали и утврдили. То ја не смем на себе примити. Боље и економна борба но такво стање без излаза!”³¹

Врло брзо је политика Јована Ристића, која се заснивала на одбрани економске независности Србије, изгубила подршку већ увелико утврђеног аустрофила кнеза Милана Обреновића, али и великог броја пролибералних посланика у Народној скупштини. Јован Ристић је тако привремено напустио кормило српске државе која је увелико потпадала под интересну сферу Аустроугарске, што је само потврђено тзв. Тајном конвенцијом (1881).

Период од избијања Источне кризе 1875. године, преко Берлинског конгреса (1878) до пада друге Ристићеве владе у јесен 1880. године можемо сматрати врхунцем његове државотворне политике, чију окосницу није чинила само борба за стицање независности нововековне српске државе већ и тежња за њеним суштинским очувањем, а цену таквих настојања Ристић је морао платити силаском с власти.

5. ТРЕЋА РИСТИЋЕВА ВЛАДА (1887) И ДРУГО НАМЕСНИШТВО (1889–1893)

Повратак Јована Ристића на политичку сцену Србије био је омогућен динамичним и бурним догађајима током 1880-их година, као и његовим познатим прагматичним маневрима, али му није донео ону моћ и утицај које је имао у периоду од 1868. до 1880. године. Разлози за то су, између осталог, кратак мандат његове треће владе (1887), јака радикалска власт у време његовог другог Намесништва (1889–1893), а покушај утврђивања либералне владе након силаска радикала

31) *Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870 до 1873 и од 1877 до 1880*, нав. дело, стр. 281.

с политичке сцене 1892. године осујетио је Александар Обреновић државним ударом из 1893. године, којим је оборио Намесништво и принудио Ристића на одлазак у политичку пензију. Сузана Рајић чак наводи да је краљ Александар свом оцу Милану једном приликом писао како „усваја његово мишљење да даљи останак Ристића и либерала на власти може бити опасан”.³²

Након силаска с власти (1880–1887), Ристић је у опозицији провео неколико година. То време је искористио за припрему и оснивање Народне либералне странке. Народна либерална странка проистекла је из Дружине за потпомагање српске књижевности која је основана октобра 1881. године. „На програмске основе и начин практичног деловања Народне либералне странке, утицале су како традиције либералних група у Србији које су јој претходиле, тако и западноевропска либерална мисао”.³³ Програм ове странке који ће важити до 1889. године публикован је у првом броју пролибералног листа *Српска независност*. У њему се као главне тачке могу издвојити: 1) уставни развитак земље, односно остварење унутрашње слободе и отелотворење тежње „за домаћим, друштвеним напретком и благостањем” и 2) народно ослобођење и уједињење, односно ширење државне територије на целокупни етнички простор који је заузимао српски народ.³⁴ Либерали истичу да „српском народу мора бити главна брига и непрекидно старање, уједно највиша и најсветија цел: да раскомадане делове и земље своје на балканском полуострву уједини у природним и етнографским границама, а у облику старе историјске славе и моћи, како на политичком, тако и на црквеном пољу”.³⁵

32) Сузана Рајић, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова: сукобљени светови*, Српска књижевна задруга, Београд, 2011, стр. 77.

33) Предраг Терзић, *Слобода у сенци круне: Србија између народне суверености и политичког елитизма*, Завод за уџбенике, Београд, 2018, стр. 88.

34) Предраг Терзић, „Утицај стране либералне мисли на програм и деловање народне либералне странке у XIX веку”, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, број 2/2014, год 21. vol. 44, стр. 317.

35) „Програм Народно-либералне странке” (Београд, 1/13. октобра 1881), у: Василије Крстић, Радош Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Књижевне новине, Београд, 1991, стр. 124. Наведено према: Предраг Терзић, „Утицај стране либералне мисли на програм и деловање народне либералне странке у XIX веку”, нав. дело, стр. 317.

Саме политичке прилике у Србији 1880-их година обележила је борба радикала с краљем и напредњацима који су подржавали аустрофилску политику владара. Иако су се најпре удружили како би оборили владу Јована Ристића 1880. године, радикали и напредњаци су се врло брзо конфронтирали. Радикали су остали у опозицији, а њихов сукоб с краљем ескалирао је током Тимочке буне 1883. године.

Јован Ристић се нашао на челу своје треће владе 1887. године уз помоћ радикала с којима је у првој половини године (на празник Цвети) склопио споразум, чију су окосницу чиниле уставне реформе на којима су посебно инсистирали радикали. Ристићева Влада је чак формирала и Уставотворни одбор, али ће Ристић свој допринос на изради Устава 1888. године дати само као један од тројице потпредседника Уставотворног одбора који је формирао лично краљ Милан, званични иницијатор уставне реформе. Ристић је свој рад у овом одбору конципирао у границама политике умереног парламентаризма с јаким ослоном на школовани друштвени стратум и бирачки цензус. У сваком случају, његов допринос креирању Устава из 1888. године није био занемарљив, али се ипак треба оценити као знатно скромнији у односу на Устав из 1869. године.

Одмах након усвајања новог устава, краљ Милан је абдицирао и формирано је Намесништво на чијем је челу био Јован Ристић. Ово је био други пут да се Ристић нашао на челу државе, али овај пут независне. Период трајања другог намесничког мандата није Ристићу донео ону моћ и утицај које је некада имао јер су све до 1892. године владом управљали радикали који су имали већину у Народној скупштини. Први Ристићеви политички потези у циљу надмудривања с Николом Пашићем и радикалима, а у циљу инсталирања чисто либералне владе осујећени су априла 1893. године, када је Александар Обреновић уз помоћ свог оца Милана „дворском револуцијом” укинуо Намесништво чиме је политичка каријера Јована Ристића била окончана.

6. ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

У завршном одељку нашег огледа о Јовану Ристићу покушаћемо да интерпретирамо целину његове политичке

заоставштине из перспективе савременог појма политике, а с циљем указивања на актуелност основних црта његове политичке матрице.

Савремену политику (или свет политике, свеједно) чине три конститутивне области – владавина, интерес и јавност, а свака од њих одражава један политички феномен: владавина политичку моћ, интерес политичку партиципацију, а јавност слободу политичке комуникације.³⁶ Прецизна анализа целокупног политичког опуса Јована Ристића недвосмислено указује да је његова политичка матрица деловања инкорпорирала све три области савременог појма политике.

Када је реч о политичкој моћи, она је свакако била у самом центру Ристићеве матрице политичког деловања с обзиром да је он, као што смо видели, био политичар реалистичке оријентације. Током своје политичке и државничке каријере Ристић је често био протагониста борби за политичку моћ. Снагу је почео рано да одмерава још с Миливојем Петровићем Блазнавцем у свом првом Намесништву, затим с краљем Миланом Обреновићем и коначно у свом другом Намесништву с радикалском владом, а посебно с Николом Пашићем. Такође, Драган Симеуновић указује да „нико није користио принцип перцепције политичке моћи тако консеквентно, рационално и стално добитнички промишљено попут Ристића”.³⁷

Други аспект се тиче политичке партиципације. Уколико се упореди наслеђени политички режим уставобранитеља и кнеза Михаила може се јасно увидети да је Ристић увођењем народног представништва у политички систем ондашње Србије (Устав из 1869) омогућио интензивирање политичке комуникације између представника народа и Владе. Иако није намеравао да народном представништву обезбеди значајнију институционалну моћ, Ристић је омогућио да се у појединим периодима успостави компромисни однос између Владе и народних представника. Пример за то може бити рад владе Љубомира Каљевића (1875/76) која је услед

36) Слободан Самарџић, „Политика”, у *Енциклопедија политичке културе* (приредио: Милан Матић), Савремена администрација, Београд, 1993, стр. 872–884.

37) Драган Симеуновић, „Ристићевски принципи политике”, у: Драган Симеуновић, *Нововековне политичке идеје у Срба*, Институт за политичке студије – Историјски архив Београда, Београд, 2000, стр. 242.

притисака радикалних посланика донела врло либералан закон о општинама који је, за разлику од претходног закона из 1866. године, успоставио локалну самоуправу.

Коначно, трећи аспект се односи на политичку комуникацију. Јован Ристић се још у раним политичким есејима, у оквиру својих реформских разматрања, залагао за слободу штампе. Иако Закон о штампи усвојен 1870. године није био посве либералан, он није у потпуности угушио слободу штампе, која је представљала Ристићев младалачки идеал коме је као државник и зрео политичар донекле окренуо леђа.

Ристић је, дакле, био школовани историчар који се бавио политиком у бурним временима ренесансе нововековне српске државности. Врло је држао до политичке моћи с обзиром на своје властољубље, знао је донекле да антиципира догађаје на основу процене тренутног односа снага различитих актера, док је његово опредељење за политичку партиципацију (увођење народног представништва у политички систем) био прагматичан маневар ради маскирања залагања за превласт моћне бирократске управе пруског типа. Његови спољнополитички успеси резултат су, осим упорности и дипломатске вештине, и искреног патриотизма и политике очувања националних интереса. Управо због тога, Ристић је, за српске прилике, политичар и државник за сва времена.

ЛИТЕРАТУРА

Бешлин Бранко, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 2005.

Греј Џон, *Либерализам*, ЦИД, Подгорица, 1999.

Живановић Живан, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века Књига Прва (1858–1878)*, Београд, 1923.

- Историја српског народа*, (књига пета) – од првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878, Српска књижевна задруга, Београд, 1981.
- Јовановић Слободан, *Влада Милана Обреновића (I-III)*, Геца Кон-Просвета, Београд, 2005.
- Колаковић Александра, *Француски и српски интелектуалци: сарадња и утицаји (1894–1914)* необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2015.
- Љушић Радош, „Јован Ристић и уставно питање 1869.”, у зборнику: *Живот и рад Јована Ристића поводом 150-годишњице рођења* (приредио: Владимир Стојанчевић), САНУ, Београд, 1985, стр. 191–214.
- Мекензи Дејвид, *Јован Ристић европски државник*, Центар за унапређивање правних студија, Београд, 2004.
- Петровић Бранко, *Јован Ристић: биографске и мемоарске белешке*, Геца Кон, Београд, 1912.
- Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870 до 1873 и од 1877 до 1880*, Српска краљевска академија, Београд, 1931.
- Рајић Сузана, „Милан Обреновић – краљ политичар”, *Зборник Матице српске за историју*, Нови Сад, бр. 79/80, 2009, стр. 43–58.
- Рајић Сузана, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова: сукобљени светови*, Српска књижевна задруга, Београд, 2011.
- Рајић Сузана, *Спољна политика Србије: између очекивања и реалности 1868–1878*, Српска књижевна задруга, Београд, 2015.
- Самарцић Радован, „Јован Ристић као историчар”, у зборнику: *Живот и рад Јована Ристића поводом 150-годишњице рођења*, (приредио: Владимир Стојанчевић), САНУ, Београд, 1985, стр. 27–43.

- Самарцић Слободан, „Политика”, у: *Енциклопедија политичке културе* (приредио: Милан Матић), Савремена администрација, Београд, 1993, стр. 872–884.
- Симеуновић Драган, *Нововековне политичке идеје у Срба*, Институт за политичке студије – Историјски архив Београда, Београд, 2000.
- Стојановић Радослав, „Јован Ристић као дипломата”, у зборнику: *Живот и рад Јована Ристића поводом 150-годишњице рођења* (приредио: Владимир Стојанчевић), САНУ, Београд, 1985, стр. 99–117.
- Стојанчевић Владимир, „Јован Ристић и ослобођење српског народа у Турској”, у зборнику: *Живот и рад Јована Ристића поводом 150-годишњице рођења*, (приредио: Владимир Стојанчевић), САНУ, Београд, 1985, стр. 1–26.
- Терзић Предраг, *Слобода у сенци круне: Србија између народне суверености и политичког елитизма*, Завод за уџбенике, Београд, 2018.
- Терзић Предраг, „Утицај стране либералне мисли на програм и деловање народне либералне странке у XIX веку”, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, број 2/2014, год 21. vol. 44, стр. 315–330.
- Терзић Славенко, „Јован Ристић и ’заветна мисао српска’ (1868–1876)”, *Историјски часопис*, бр. XXXIV, 1987, Историјски институт, Београд, стр. 271–290.
- Трговчевић Љубинка, *Планирана елита*, Историјски институт – Службени гласник, Београд, 2003.

Aleksandar Milosavljevic, Predrag Terzic**JOVAN RISTIC AND NEW AGE REBIRTH OF SERBIAN STATEHOOD****Resume**

Jovan Ristic is one of the most important politicians and statesmen of the second half of the 19th century in Serbia, whose political legacy is still worth admiration. For that reason, the main subject of this paper is an attempt of properly interpretation of his political legacy from the perspective of the contemporary concept of politics with the aim of pointing out the actuality of the key features of his political matrix. Chronological analysis of essential episodes of Ristic's political and state career aimed to clarify the value and political matrix that was in the base of his political choices. Like many contemporaries, Jovan Ristic was educated abroad. After that he returned to Serbia to take part in the renewal of its independence. The key moment, when his political and state career began, during which he performed the most important functions in the country, is his entry into the Regency in the summer of 1868. Jovan Ristic was in the position of a very powerful politician, which enabled him to make influence on the political currents of his time and shape the institutional design of the modern Serbia, especially in the period 1868–1880. In those years Serbia experienced the renaissance of its statehood. We can consider his political legacy on the inner and outer plan. Internally, these were moderate institutional reforms which were similar to the ones represented in Prussia of those times. Ristic's internal policy was predominantly based on centralism that supported developed bureaucratic-police apparatus. Ristic participated, in various ways, in the preparation of two Constitutions (1869 and 1888). More precisely, his contribution to the Constitution of 1888 was considerably more modest than the one of 1869. Although he was a founder of the National Liberal Party, the paper points out two things: Ristic approaching and moving away from liberalism. The tireless reformism that Ristic was inclined to, both on the trail of the liberal idea of continuous progress, as well as education, had brought him closer to liberalism. He was moved away from it by his realistic perception

of politics and pragmatism, for which at some moments he had been betraying liberal ideas, such as the freedom of the press. The legacy on the foreign politics plan makes the acquiring of state independence at the Berlin Congress in 1878 and the struggle for its essential preservation in later years. If viewed as a whole, the entire period, that begins with the outbreak of the Eastern crisis in 1875, continues through the Berlin Congress (1878), and ends with the fall of his second government in 1880, can be considered the climax of Ristic's state-building policy. His foreign policy was aimed to advocacy and defense of national and state interests. That was the main political credo of which he did not depart until the end of his political career. There are two key moments that reveal how much his diplomacy had a strong stamp of national pride. The first refers to the contracting of the first visit of Prince Milan Obrenovic to Istanbul in 1873, and the other refers to the conflict with Austria-Hungary in 1880 regarding the implementation of the trade agreement concluded during the Berlin Congress. In a letter to Jovan Hristic in July 1880, Ristic expressed his political attitude on the dispute with Vienna, and in the paper we cited an excerpt from that letter. On the eve of the Berlin Congress in 1878, Serbia was in no favorable position, but Jovan Ristic, who led the delegation, provided, with his diplomatic skill, the best possible outcome for Serbian state interests. In Ristic's political engagement there are all three main areas of the modern concept of politics – government, interest and the publicity, as well as their accompanying phenomena – power, political participation and freedom of political communication. Political power was always the center of Ristic's political matrix, because he was primarily a politician of realistic orientation. His political participation, more on a formal and less on essential plan, was supported by introducing a national representation into the political system of Serbia at the time (the Constitution of 1869). Finally, Ristic was aware of the importance of political communication and therefore in his youth he advocated for press freedom, but in later years, when he became a politician, he significantly distanced himself from this attitude.

Keywords: Jovan Ristic, Serbia, 19th century, independence, development

* Овај рад је примљен 12. априла 2019. године, а прихваћен на састанку Редакције 27. јуна 2019. године.